

Perspectiva do conxunto
-co Outeiro do Castelo en primeiro
plano- sobre o val de Monterrei

O PROXECTO LOBARZÁN:

Novas páxinas para a historia do val do Támega

Beatriz Comendador Rey

Profesora da Área de Prehistoria,
Facultade de Historia de Ourense, UVigo

Víctor Rodríguez Muñiz

Arqueólogo e doutorando
da Área de Historia Medieval,
Facultade de Historia de Ourense, UVigo

Durante os meses de xullo e agosto de 2019 decorreron os traballos de limpeza, escavación e prospección no conxunto arqueolóxico e natural da Ceada das Chás/ Castelo de Lobarzán¹, ao abeiro do convenio a catro anos establecido entre a Universidade de Vigo e os concellos de Oímbra e Monterrei. Neste texto presentamos un balance da única e primeira campaña acometida ata o momento, desde a perspectiva arqueolóxica mais tamén dende a súa dimensión social.

1. O conxunto arqueolóxico e natural de A Ceada das Chás/Castelo de Lobarzán

O enclave, cunha relevante riqueza xeolóxica e natural a preservar, divídese entre as parroquias das Chás (do concello de Oímbra) e de Vilaza (no termo de Monterrei). Cunha superficie de 5,5 Ha, está compos-

to por dous outeiros –os montes da Ceada, a SE, e do Castelo, ao NW– e a valgada entre eles, coa muralla perimetral que os rodea e que determina que o monte da Ceada sexa tamén coñecido como ‘da Cerca’. A Ceada [código GA32053009] e O Castelo [GA32050020] están catalogados como xacementos diferentes, aínda que apostamos pola súa consideración como un único conxunto. Este con continuidade fóra do espazo murado, toda vez que a área arqueolóxica se estende polas plataformas circundantes onde se contan, ademais, diversas manifestacións de arte rupestre. O conxunto está constituído, así, por diversos elementos, catalogados ou en proceso de catalogación.

Nin a súa condición de lugar preeminente na paisaxe do val do Támega, nin a localización estratéxica do recinto –cun amplo control visual dos vales do Búbal, sobre o que abre, e do Támega– atraeran apenas a atención

dos investigadores, contando cunha escasa presenza nos estudos históricos da comarca. Por esta razón, a primeira intervención no conxunto houbo de se estruturar como unha aproximación ao mesmo, con carácter valorativo. Establecéronse diversas liñas de actuación no terreo, consistentes en labores de limpeza –imprescindible, en boa medida, pola mesta cobertura vexetal que impedía calquera tipo de apreciación visual, se ben sempre atendendo a criterios de conservación das especies frondosas e vexetación arbustiva de tipo mediterráneo–, prospección no recinto e na súa contorna e, de xeito adicional, a realización de dúas sondaxes arqueolóxicas, correspondentes a cadanseu sector (Ceada e Castelo), que permitisen completar o rexistro material e unha mellor comprensión dos espazos que nas anteriores fases se puidesen definir e da secuencia cronolóxica da ocupación do conxunto.

1. Proxecto “Recuperación Patrimonial e ambiental do Castro das Laxes das Chas/Castelo de Lobarzán” (EXPTE. S. ARQUEOLOXÍA: 02.O.432.2019.001; CÓDIGO XSPA: CT 102A 2019 /407-0). A actuación foi realizada no marco do proxecto de I+D coordinado por Beatriz Comendador Rey e dirixida en campo por Víctor Rodríguez Muñiz.

**Punta de frecha
e fragmento cerámico
localizados nunha cavidade
do Outeiro da Ceada**

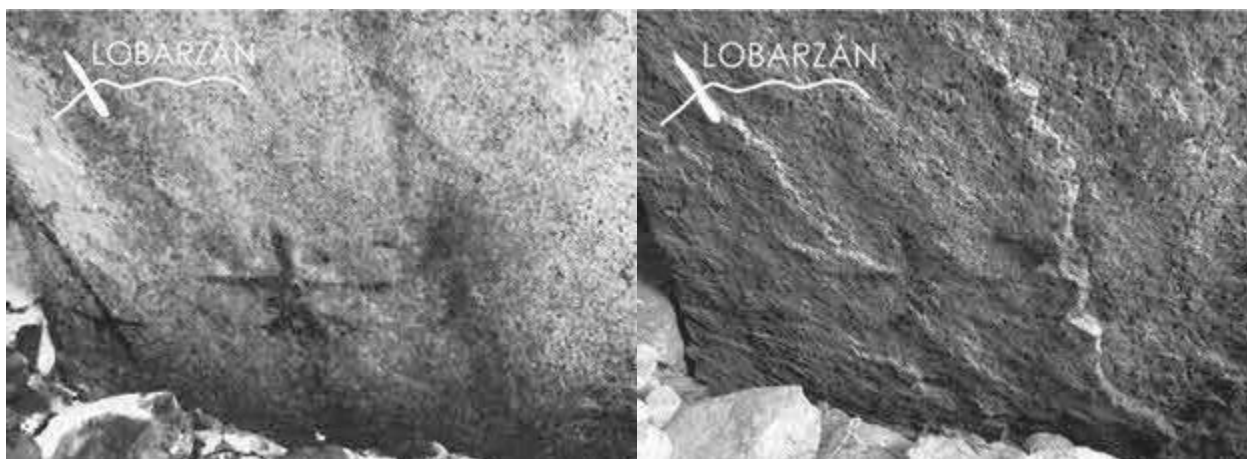
1.1 Da primeira ocupación coñecida

Da existencia dunha ocupación na Prehistoria recente no espazo deste conxunto arqueolóxico daban cumprida conta tanto diversos achados materiais, en superficie ou vinculados a algunhas das cavidades –aspectos que tiñan sido obxecto de publicación²–, como a abundancia de gravados rupestres de tipo “coviña” tanto no recinto e como nas súas inmediacións³.

Non obstante este carácter eminentemente valorativo que definía esta primeira intervención, os resultados (que só poden ser cualificados como moi satisfactorios) permiten afirmar a existencia de varios horizontes cronolóxicos e culturais en que o conxunto arqueolóxico da Ceada das Chás/ Castelo de Lobarzán tivo presenza: a Prehistoria recente, a romanidade tardía, o período visigodo e a Idade Media.

Unha breve prospección –en que se referenciaron con coordenadas os puntos con material e se fixo unha recollida selectiva do mesmo–, mostrou a dimensión das áreas de acumulación de cerámica e outros achados prehistóricos, resultado de asentamentos durante este período da Prehistoria recente. As diversas evidencias materiais localizáronse tanto en superficie como en relación con abrigos e cavidades rochosas. Entre os achados predomina un

2. GÓMEZ, A., FÁBREGAS, R., MÉNDEZ, D. E PAZ, M.S., 2004. Nuevos datos sobre cerámica Penha en el Sur de Galicia'. *Sautuola*, 10: 17-34; Gómez, A. Vázquez, M. 2009. La ocupación romana del yacimiento de Castelo de Chás: «A Cova dos Mouros» (Oímbra, Ourense). *Gallaecia*, 28: 139-150.
3. Unha primeira aproximación aos petróglifos localizados no conxunto pode verse na memoria do *Proxecto Alto Tâmega. Accións na Paisaxe Patrimonial*. Expt. S.Arqueoloxía:02.O.302.2013.001M CódigoSXA: ED102º2013/287-0; Grupo de Estudos de Arqueoloxía, Antigüidade e Territorio; Memoria Inédita depositada na DXP.

tipo de cerámica feita a man, decorada co barro fresco mediante incisión, denominada de *tradición tipo Penha*, con frecuentes motivos en retículas, en convivencia con cenefas ou frisos paralelos e metopas. Esta cerámica, moi coñecida no norte de Portugal, é propia dun momento avanzado da aparición das primeiras sociedades agrícolas e gandeiras e das primeiras comunidades coñecedoras da metalurxia do cobre, hai uns 5.000 anos. Alén disto, é destacable a localización minoritaria de fragmentos cerámicos que amosan técnicas e xestos decorativos diferentes, como a impresión con cuncha, e que incluso poderían corresponder a ocupacións anteriores, aspecto que só novas sondaxes poderán confirmar⁴.

Localizáronse tamén interesantes artefactos realizados en pedra, xa mediante puído de rochas brandas (como os machados e aixolas), xa mediante talla, algunhas delas realizadas en materias primas non coñe-

cidas ata o momento na contorna próxima. É o caso de diversas puntas de frecha talladas en lousa e sílex, que teñen referentes tanto no norte de Portugal como en Zamora.

Non menos importantes son os achados de grandes múños de vaivén, e mans de moenda, que poden ser un indicador do carácter agrícola destas comunidades.

Estas amplas dispersións de material, estendidas polas valgadas sur e norte, aparecen ás veces asociadas a bolos graníticos e terrazas, o que, como hipótese, podería indicar que as comunidades practicarían ocupacións abertas de carácter non permanente vinculadas a estes penedos, con construcións de tipo percedoiro⁵, dun xeito semellante ao descrito no xacemento próximo da Vinha da Soutilha (Mairos, Chaves). Noutras ocasións, porén, as singulares formacións graníticas do enclave, onde destacan pedras furadas ou cacholas, pedras cabaleiras, e múltiples

Pinturas rupestres na galería do Penedo do Gato: panel con motivo antropomorfo esquemático

pequenas cavidades de bloques, aportan achados en lugares recónditos e pouco accesibles, que indican un uso diferente para estes espazos. Exemplo disto é a localización dunha punta de frecha e dun anaco de cerámica decorada ao fondo do estreito corredor nunha cavidade da ladeira da Ceada.

Pero, sobre todo, é o caso do excepcional achado de manifestacións de pintura rupestre nunha pequena cavidade de bloques dominada ao exterior por un gran afloramento –o identificado recentemente como ‘Penedo do Gato’⁶– situado na aba NW do Outeiro do Castelo. As pinturas foron localizadas por veciños da comarca⁷ que nos fixeron chegar a información a través do contacto establecido co Colectivo Cultural Olimbria

4. RODRÍGUEZ ÁLVAREZ, L. 2020. *Materiais prehistóricos de A Ceada das Chás/ Castelo de Lobarzán: unha aproximación dende o conxunto cerámico e os seus patróns decorativos*. Traballo de Fin de Máster inédito defendido no marco do Máster Interuniversitario en Arqueoloxía e CC. Da Antigüidade. Co-dirixido por B. Comendador e M. Cubas.

5. RODRÍGUEZ e COMENDADOR, no prelo. Modelos de ocupación en el valle del río Tamega transfronterizo en la Prehistoria Reciente: El caso de A Ceada das Chás/Castelo de Lobarzán. *Actas Congreso Internacional Romper Fronteiras, atrevessar territórios*, Oporto, Setembro, 2021. CITCEM, Facultade de Artes e Humanidades do Porto.

6. Como resultado dunha colaboración sobre a microtoponimia realizada con veciños de Vilaza. Agradecemos especialmente a súa implicación neste traballo a J. Ramón Feijóo (Comarcas de Monterrei).

7. José Luis Arias, Jacinto, J. Carlos e J. Antonio Martín, veciños de O Rosal e de Casas dos Montes.

**Elemento ornamental
en bronce coa repre-
sentación dun grifón**

**Tampa de sartego en estola
na necrópole do Outeiro da Ceada**

durante os traballos preparatorios do proxecto. Identificadas como manifestacións inseribles dentro do eido da pintura de tradición esquemática, están representadas sobre superficie granítica, sendo as primeiras en Galiza con estas características, e as segundas atopadas na comarca⁸. Destacan os motivos antropomorfos en tonalidade vermella, tanto no Panel 1, como nos posteriormente localizados na revisión das diferentes galerías, nun angosto ramal, xa no transcurso do proxecto. A cavidade, que presenta ademais distintas evidencias arqueolóxicas relacionadas, é de difícil acceso e a observación das pinturas obriga incluso a posicións corporais forzadas, respondendo a un tipo de arte de carácter intimista ou reservado. Está a desenvolver un proxecto para a creación dunha contorna virtual que permita dar a coñecer o enclave e as pinturas⁹, que actualmente continúan en fase de estudo e teñen incoado o proceso para a súa declaración específica como BIC, conxuntamente coas outras catro manifestacións de arte esquemático pintado coñecidas en Galicia¹⁰.

8. Para unha visión xeral das pinturas da comarca de Monterrei, xornadas online *Paisaxes Tatuadas: A arte esquemática pintada no noroeste peninsular á luz dos novos achados*, organizadas polo Consello da Cultura Galega en 2020: <https://cutt.ly/kzslurj>

9. Proxecto PREMEdia, financiado na convocatoria INOU20, coordinado por B. Comendador, da Universidade de Vigo.

10. A Lei 5/2016 do Patrimonio Cultural de Galicia, Capítulo IV, Artigo 94, sobre a Natureza e Protección dos Bens Arqueolóxicos establece que "son bens de interese cultural as covas, abrigos e lugares ao ar libre que conteñan manifestacións de arte rupestre". Porén, é preciso o seguimento do expediente de incoación para a súa declaración específica.

1.2 Pero... logo non hai un castro?

Aínda que o outeiro maior do recinto sexa tamén coñecido como o 'Castro' das Laxes das Chás, non hai no actual estado de investigación, elemento ningún que permita falar dun recinto castrexo pertencente á Idade do Ferro nin dun asentamento habitacional galaicorromano, idea que fora recollida por autores como López Cuevillas ou Rodríguez Colmenero. A ocupación máis próxima dese momento viña marcada polo xacemento do Outeiro da Ponte, nun promontorio inmediato á localidade de Vilaza, ao sur do Búbal e mesmo ao pé dos montes de Lobarzán –como o revelou a súa escavación, previa á súa destrución pola autoestrada A-52–.

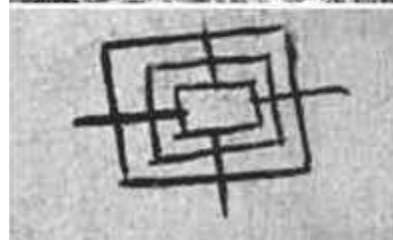
A presenza do mundo romano en Lobarzán, porén, non pode ser obviada. Non é necesariamente o caso do moi abundante material de construción –de xeito maioritario, tégula, explicable pola súa recuperación como lugar de asentamento desde os finais da romanidade–, pero é notoria a existencia, no outeiro do Castelo, dun elemento construtivo singular, recuperado dentro da fortaleza medieval, do que logo falaremos.

Os labores arqueolóxicos neste sector da Ceada permitiron identificar claramente a relevancia dun momento de ocupación correspondente ao final da romanidade, con continuidade en período visigodo. Xunto a cerámicas comúns de cronoloxía tardorromana ou na súa tradición, localizouse unha peza ornamental en bronce, decorada cun medallón en que se representa un grifón ou león alado con cabeza de aguija (FIGURA 4).

Entre os elementos pétreos identificados nesta fase dos traballos, á marxe de diferentes fragmentos de muíño e pezas construtivas, sobresaie un gran fragmento dunha segunda tampa de sarteiro *en estola*, máis erosionada que a xa coñecida na pequena necrópole medieval do lugar. Finalmente, na relación de bens en pedra cómpre incluír a presenza de dous alquerque, taboleiros de xogo medievais, ambos da tipoloxía *de nove* mais insculpados nun soporte diferente. Un deles foi gravado nunha grande laxe ao NE do conxunto, mentres o segundo fórao nun bloque pétreo parcialmente traballado para ser utilizado como tizón no muro dunha construción. O motivo deste último alquerque –cos mesmos desfases no trazo das liñas– foi utilizado como símbolo por Gonzalo Barroso, o último notario coñecido de Lobarzán antes da fundación da vila de Monterrei en 1260.

O resultado máis destacado da intervención pasou, porén, por descubrir a estrutura do que inicialmente semellaba unha tosca cabana de pastores: a retirada da moita pedra que a cubría –froito en boa medida de escavacións

Documento outorgado por Gonzalo Barroso, notario da terra de Lobarzán, en que utiliza como símbolo o mesmo deseño do alquerque localizado no Outeiro da Ceada

Estrutura cuadrangular do sector N da Ceada. Aprécianse as diversas solucións construtivas con que foran edificadas os diferentes muros

furtivas de décadas pasadas—, definiu unha construción de planta cuadrangular, con esquinais e muro traseiro de aparello ciclópeo, contrastando co seu muro frontal máis coidado, con dobre cara enfiadas horizontais, e o lateral en cachote mal trabado. A mestura de técnicas construtivas e os achados materiais vinculados aos distintos estratos apuntan a existencia de dúas fases de ocupación: unha primeira non anterior aos séculos V-VI, e unha reconstrución cuxo abandono—a teor das cerámicas localizadas entre o seu derrube, similares ás da necrópole de San Vitor (Parada de Sil)¹¹— se terá producido no entorno dos séculos IX-X.

A prolongación dos traballos de limpeza na plataforma E deste outeiro da Ceada veu confirmar esta interpretación: ademais de facer accesible e deixar á vista un importante tramo da muralla monumental que envolve o recinto polo seu lado oriental, permitiu nunha primeira prospección localizar dous grupos de construcións pétreas —varias delas acoroadas entre si e á muralla, disposición contraria á que correspondería a un asentamento castrexo pero que adianta a de asentamentos altomedievais como Curalha (Chaves)¹²— con características que as aproximan ao edificio escavado no sector N. A estes dous espazos con construcións conduce a vía que abre desde a porta principal do recinto —situada no seu extremo SE e fortemente defendida por un engrosamento da muralla a ambos lados do acceso—, rodeada por grandes bloques graníticos dispostos intencionalmente, constitúe nese treito un verdadeiro

corredor ciclópeo. Identificouse, por último, unha serie de estruturas de planta circular ou ovalada, posibles espazos fabrís ou de almacenaxe, se ben só posteriores escavacións poderán confirmar ou desmentir tal hipótese de traballo.

Coa serie de elementos presentada nos parágrafos anteriores, e descartada a tradicional visión como citania romanizada, cómpre identificar o recinto como unha fortaleza e “aldea” xermánica, visigoda, algo novamente excepcional e practicamente inédito na historiografía galega¹³. Porén —e convite abondo a ultrapasar os límites administrativos na investigación— neste mesmo contexto xeográfico e cultural do Alto Tâmega mais en territorio portugués, a presenza visigoda —que, por outra parte, existe tamén nas tradicións orais, caso da lenda do rei Wamba no castro de Cambedo— está documentada tanto en relación a escavacións propiamente ditas como a achados casuais. Entre estes cómpre destacar —nos labores de acondicionamento do santuario de São Caetano (Ervededo, Chaves, se ben a menos de 1 km da fronteira oimbrá)— a aparición de toda unha serie de espazos relixiosos altomedievais ou anteriores, así como dunha placa de cinto de indiscutible factura visigoda, datada no século VII¹⁴.

Unha das características que singulariza o xacemento e, dentro del, o sector NE do outeiro da Ceada é a existencia dun conxunto funerario.

11. NIETO MUÑOZ, ‘Achádigos cerámicos na necrópole rupestre de San Vitor de Barxacova’. En DE MAN e TENTE: *Estudos de cerâmica medieval. O Norte e o Centro de Portugal, séculos IX a XII*: 242-4.

Pola súa parte, os materiais correspondentes ao primeiro momento de ocupación deste edificio teñen un claro paralelo nos localizados en escavacións na comarca de Chaves, nomeadamente na capela da Granjinha e no santuario de São Caetano [Lemos, ‘Sondagens na capela da Granjinha, Chaves’. *Cadernos de Arqueologia*, II, 5: 168-9].

12. BARROCA, ‘Fortificações e povoamento no Norte de Portugal (séc. IX a XI)’. *Portugalia*, 25: 182

13. Están ben definidas, no entanto, para o ámbito leonés: GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, ‘Fortificaciones tardoantiguas y visigodas en el norte peninsular’. En Catalán et al: *Las fortificaciones en la tardoantigüedad*: 191-214.

14. CARDOSO, ‘Uma estação visigótica no concelho de Chaves’. *Revista de Guimarães*, 52: 252. Depositado no museo Martins Sarmiento de Guimarães, esta peza foi roubada en 1986, se ben foi analizada en publicacións posteriores [AREZES, *Elementos de adorno altomedievicos em Portugal* -tese de mestrado inédita-: 53-54, 96-97 e 134-135].

Nesta pequena necrópole combínanse dous sartegos escavados na rocha –un deles en forma de bañeira, o segundo de labra antropomorfa– e as xa referidas dúas tampas monolíticas con decoración *en estola*, que non se encontraron vinculadas ao enterramento que outra houberon de cubrir. Trátase de dúas tipoloxías de enterramentos cristiáns que, a priori, se identifican con dous momentos diferenciados cultural e temporalmente, coincidentes co período xermánico as tampas en estola e co medieval os sartegos rupestres. Estes últimos, por canto non hai evidencias dunha comunidade aldeá medieval no lugar, cómpre vinculalos cun pequeno cemiterio propio do castelo de Lobarzán, da mesma maneira que se documenta en contextos similares como San Salvador de Todea (ou Malpaso) en Allariz. Durante a plena e baixa Idade Media, xa que logo, este espazo non parece corresponderse cun entorno de habitación senón simbólico ou cultural.

1.3 Lobarzán: un castelo medieval na terra de Baronceli

Co asentamento da autoridade real na secuencia da –mal chamada– *repopoación*, o espazo do Alto Támega irase organizando en terras, as mesmas que con poucos cambios artellarán a comarca ao longo de todo o período medieval: Baronceli e Soutovermude ao norte, e Barroso, Chaves e Montenegro ao sur. Presente nos textos desde o ano 931, a terra de Baronceli estaba, á súa vez, dividida noutras menores –as principais, Cabreira e Lobarzán–

**Tramo de muralla
no sector E-SE da Ceada**

coas súas fortalezas correspondentes. Lobarzán está documentada cando menos desde o ano 982¹⁵, cando o bispo de Iria doa ao mosteiro de Celanova ‘a vila de Oímbra, sita no val que se chama de Baronceli, baixo *Loprazana*’.

Esta fortaleza de Lobarzán vai ser cabeza dunha terra que abrangue desde Lucenza (Cualedro) ao oeste, ao río Támega polo leste, avanzando polo sur a territorio actualmente portugués, até case ás portas de Chaves: localidades como Castelãos, Calvão ou Vilela Seca pertencíanlle ata ben entrado o século XIII.

Lobarzán –ao igual que Cabreira– entra en declive ao se instaurar, por orde de Afonso X, a póboa e fortaleza de Monterrei, documentada por primeira vez en outubro de 1260 e que será no sucesivo *tenente* dos dous antigos castelos. Ambas fortalezas non desaparecen pero si perden as prerrogativas señoriais –caso do notario– que viñan desfrutando como cabezas das súas respectivas terras, por canto o eixo do poder se des-

praza á nova vila real. O peso desta póboa fai que a *terra* abandone o antigo nome de Baronceli para identificarse como de Monterrei, referente á vila que pasa a ser o seu lugar central, tanto desde unha perspectiva xeográfica como de poder.

Porén, os antigos castelos continuaban en pé. No que a Lobarzán se refire, aínda en 1292 o concello de Monterrei obrigaba aos homes de Verín, Pazos e Mixós a traballar no seu mantemento, o que provocou as iras de Celanova, mosteiro que era señor desas tres vilas¹⁶. O feito demostra que continuaba a recibir coidados que garantisen o seu correcto estado. O seu final só chegará por volta de 1460, cando, dentro dos conflitos sucesorios do señorío de Monterrei, Xoán de Zúñiga ordeña a súa demolición para nunca voltaren, nin Cabreira nin Lobarzán, ser reconstruídas¹⁷.

15. ANDRADE CERNADAS, *O Tombo de Celanova*, doc. nº 461.

16. VAQUERO DÍAZ, *Colección diplomática do mosteiro de San Salvador de Celanova*, doc. nº 84.

17. PÉREZ RODRÍGUEZ, *La villa de Monterrey y su tierra (siglos X-XIX)*: 53-54.

Todo este marco histórico serve de referencia para coñecermos aquilo que se sabía desta fortaleza. Existía, porén, unha importante eiva: tal como acontecía co de Cabreira¹⁸, o emprazamento exacto de Lobarzán era descoñecido. Na última década, investigadores da comarca –nomeadamente, a arqueóloga Nieves Amado–viñan traballando coa perspectiva de que a fortaleza de Lobarzán se puidese corresponder co Outeiro do Castelo, sobre Vilaza. Esta hipótese corroborouse en 2018, coa presentación dos resultados do proxecto ‘Investigación Arqueolóxica e Histórica sobre as Orixes do Concello de Oímbra’¹⁹, en que se sentaron asemiade as bases para a intervención arqueolóxica no conxunto.

O impenetrable da cobertura arbustiva no outeiro fixo obrigatorio comezar os traballos por un desbroce intensivo. A retirada do mato definiu unha plataforma ata aquel momento inaccesible, que houbo de xogar o papel de patio de armas da fortaleza. Toda ela está rodeada por unha muralla, cuxo trazado se puido delimitar na súa práctica totalidade, e que define un espazo con forma tendente a rectangular, cun perímetro de 137 metros e unha superficie total de 1160 m².

O circuíto do recinto do castelo amosa a conciliación de diferentes técnicas construtivas. Onde se conserva o seu alzado, a muralla recorre maioritariamente a cantería ben escuadrada e disposta en seco, como se aprecia no tramo NW –na fronte N recorre a cachote máis irregular e

adaptado á peneda, sendo probablemente unha fase máis antiga da construción–. Nos tramos SE e SW, en que foi desmontada, distínguense os entalles e negativos nos afloramentos rochosos para o seu asentamento, definindo ‘chanzos’ para a súa colocación en determinados puntos. A liña de muralla desdóbrabase en certos treitos: isto acontece baixo a torre –para a súa maior protección– e no entorno da porta. A entrada realizábase polo SE, a única ladeira que –mesmo tendo que salvar unha importante diferenza de cota– resulta practicable para o seu ascenso.

Situada nun esporón rochoso ao oeste do conxunto –sobreelevado unha media de dous metros sobre a plataforma chaira do recinto–, o castelo completábase coa súa correspondente torre, que igualmente se puido definir con toda claridade, e a cuxa demolición corresponderán os numerosos bloques de gran tamaño conservados na parte central da plataforma do patio de armas. Esta torre tiña planta cuadrangular, de 6 m. de lado,²⁰ conservándose apenas as fiadas inferiores do sector N –en cantería de excelente calidade e disposición– se ben onde estas faltan se pode reconstruír integramente a súa planta coa impronta deixada polos negativos e encastres para o seu asentamento.

Por último, dentro deste recinto defensivo sitúase unha construción de elevado interese arquitectónico e histórico –a única parcialmente á vista con anterioridade á intervención, xunto con algúns perpiaños e encastres

da muralla–. Trátase dun espazo de 4x3 m. de planta, do que se conserva un muro en cachote, tomado por un robusto morteiro en base cal, e parte do seu piso, cun pavimento illante. Polas súas características, interprétase como un depósito de augas que, por non haber nacementos no recinto, houbo de dedicarse á recollida e almacenamento de pluvias.

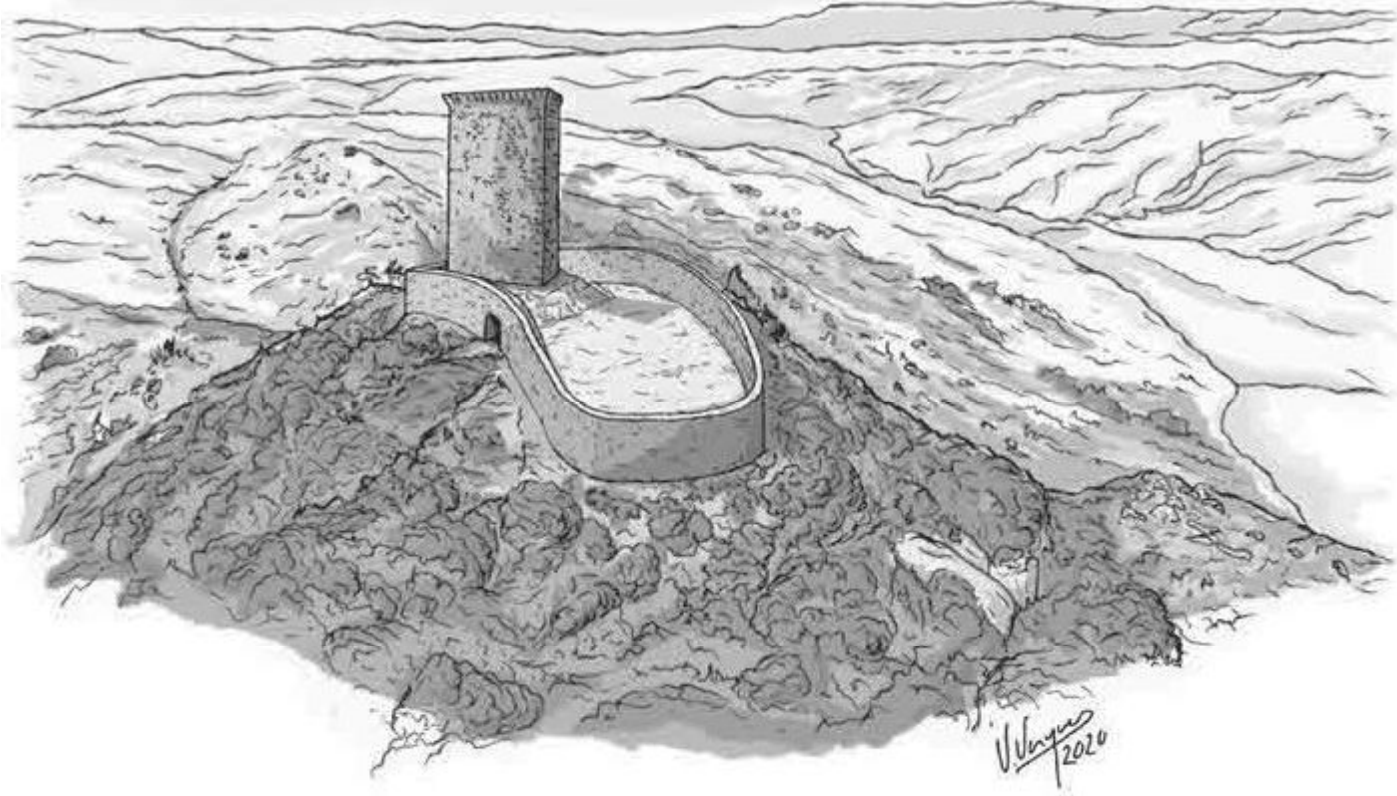
A análise por luminiscencia das mostras tomadas do morteiro exterior e do pavimento interior desta construción deron como resultado unha datación notoriamente máis antiga á do conxunto do castelo: a súa edificación inicial produciuse en época romana –no século I, conforme as datacións centrais indicadas polos resultados das análises do morteiro– e terá sido reformada no século VII, momento este cando se dispuxo o seu pavimento. O edificio romano e visigodo terá sido asimilado, coa función de depósito, na fortaleza medieval.

Adicional á limpeza e definición da plataforma do castelo, abriuse unha sondaxe nun sector da torre. Os niveis localizados nesta corresponden ao momento de abandono e derrube desta, ben avanzado o século XV, cronoloxía que se coñece pola documentación da época e ratificada polos materiais localizados nesta fase de escavación, correspondentes a unha cronoloxía baixomedieval. Entre eles cómpre enumerar unha xerra do tipo ‘Augas Santas’ –moi frecuente en contextos da zona auriense entre os séculos XIII e XV– e unha moeda que, aínda que moi desgasta-

18. <https://www.gciencia.com/historias-gc/localizan-en-verin-o-castelo-medieval-de-cabreira>

19. RODRÍGUEZ MUÑIZ, *Memoria sobre a investigación histórica e arqueolóxica sobre as orixes do Concello de Oímbra*. [Arquivo PDF: <http://www.oimbra.es/index.php/Es/concellopinor/104-noticias-2/400-informe-historia-oimbra-uvigo>]

20. A modo de referencia, no contexto auriense a torre máis semellante no que á dimensión respecta é a de Sande (Cartelle), cunha planta de 6,4x5,8 m. e unha altura de 13, o que permite aventurar unha volumetría eventualmente semellante para esta de Lobarzán.

da por ambas caras, puido identificarse como portuguesa: un *real preto* de João I (quen foi rei entre 1385 e 1433).

A secuencia histórica do recinto –pois non hai evidencias orais, escritas nin materiais que falen de ocupación continuada con posterioridade– ten o seu peche coa demolición da torre. O derradeiro momento de esplendor que este espazo viviu vén representado, así, pola fortaleza de Lobarzán, erguida no promontorio occidental do conxunto, o máis escarpado e que, non por acaso, leva o nome de Outeiro do Castelo.

Recreación do Castelo de Lobarzán por Víctor Vázquez Collazo

Vista xeral, coas diferentes técnicas para a construción da muralla; materiais exhumados na torre e vista aérea desta

2. A dimensión social do proxecto de Lobarzán

O patrimonio pode considerarse “algo vivo”, que non só é referencia do pasado e do monumental, senón que está asociado coa vida cotiá, o presente e o futuro das comunidades que son as que lle dan valor. Neste

Imaxes das asembleas previas ao proxecto (Adega das Barrocas –Oimbra- e Local social de Vilaza) e da reunión coa veciñanza das Chás para a presentación dos resultados

contexto, o obxecto do patrimonio cultural non son as cousas ou os actos en si mesmos, senón os procesos que involucran o facer, sentir e pensar das comunidades; son estas as que “portan a memoria e son a propia memoria, son o patrimonio cultural”²¹. O patrimonio arqueolóxico debe transcender o seu status neutro ou case inerte para ser potenciado como un recurso que poida cumprir algún rol específico nas dinámicas sociais, é dicir, mediante estratexias de apropiación social. Só deste xeito, con-

vertendo as comunidades locais en depositarios do coñecemento, mais tamén en garantes da súa difusión e salvagarda, será posible a súa preservación no futuro. A asunción desta responsabilidade social busca que a sociedade non sexa unha simple “consumidora” dos resultados, senón a súa implicación na parte activa do propio proceso de xestión e construción de coñecementos.

Nesta liña, dentro do convenio específico asinado entre a Facultade de Historia da Universidade de Vigo e os Concellos de Monterrei recollíase non só a realización de proxectos de investigación arqueolóxica, senón a *realización de actividades, a presentación de comunicacións en congresos ou simposios científicos (nacionais ou internacionais), a organización de exposicións ou visitas guiadas, impartición de charlas ou conferencias divulgativas*, entre outras. Incluíase tamén a elaboración, redacción e posta en funcionamento dun Plan Director para o conxunto histórico e patrimonial.

Considerando o anterior, as accións arqueolóxicas no terreo víronse completadas con actividades de difusión orientadas á veciñanza (con prioridade) e á cidadanía en xeral, de maneira que permitise coñecer o propio enclave e os resultados das intervencións acometidas, xa a través de visitas presenciais, xa mediante fórmulas de difusión telemática.

En efecto, presentábase non só a oportunidade de xerar un coñecemento sobre o pasado, senón o de actuar como mediadores ou facilitadores, poñendo o saber técnico ao servizo dos procesos de socialización e patri-

21. Convenio Andrés Bello: <https://convenioandresbello.org/cab/>

monialización e da apropiación simbólica do patrimonio por parte dos distintos axentes sociais implicados²², tendo en conta, ademais, os antecedentes de intervencións no Támeiga. Os investigadores vinculados ao proxecto tiñan previamente unha longa traxectoria de traballo na comarca de Monterrei, desenvolvida a través de proxectos anteriores en relación co tecido asociativo da comarca, esencialmente a Asociación Alto Támeiga e a Asociación Monterrei Cultura e Territorio. Estas relacións reiteradas coa comarca de Monterrei a través de diversas actuacións desde 2009 sentaron as bases para estreitar a vinculación coa base asociativa, á que se incorpora o Colectivo Cultural Olimbria, nado en 2018, xurdido do interese de varios membros, alentados por dirixentes do goberno local e especialistas na materia a tratar, todos con interese común en todo o patrimonio en xeral e en particular o encadrado dentro do territorio do actual Concello de Oímbra.

Foi tamén fundamental a relación coas comunidades de montes e outros axentes, individuais ou colectivos, que foron establecendo contacto co equipo de traballo a través de diversos canles abertos. Mantivéronse asembleas informativas previas ao traballo de campo e en diversos lugares, co gallo non só de presentar a actividade a desenrolar senón tamén de conversar coa veciñanza que, alén de aportar lembranzas sobre usos do terreo e construción da paisaxe, amosou as súas suxestións e inquiredanzas. Neste senso tamén foron importantes as multitudinarias andainas para coñecer o xacemento, que serviron como punto de encontro.

De xeito paralelo, complementario ás actividades sobre o terreo e de interacción directa coas comunidades máis próximas e vinculadas ao xacemento (ademais da boa acollida de que gozou en medios de comunicación, con noticias e entrevistas en prensa, radio e televisión) os labores

Incendio de Monterrei en xullo de 2020, visto desde Lobarzán

de difusión apoiáronse igualmente en plataformas dixitais e redes sociais. Foi creado un blogue²³ onde as distintas entradas ían analizando a evolución dos traballos e outros aspectos complementarios ao mesmo e estas informacións, á súa vez, vinculábanse ás redes sociais²⁴.

3. A modo de balance

É preciso pór de relevo, en primeiro lugar, que o potencial arqueolóxico e histórico do enclave era xa coñecido polos axentes locais e o tecido asociativo da comarca, existindo diferentes intereses ao respecto. Este recoñecemento social da relevancia do lugar presentaba aspectos positivos, como o interese no desenvolvemento

22. WALID SBEINATI, S. e PULIDO, J., 'Socialización del patrimonio, patrimonio expandido y contextualización de la cultura'. En *ArqueoWeb*, 15: 326-334.

23. <https://castelodelobarzan.home.blog>

24. [@castelodelobarzan](https://facebook.com/castelodelobarzan)

de intervencións arqueolóxicas e as boas expectativas xeradas por parte da veciñanza, ben visible no alto número de asistentes ás asembleas informativas e o intenso seguimento das canles de comunicación do proxecto. Porén, envolvía asemade aspectos negativos, como o longo historial de espolios sistemáticos no xacemento.

Outro aspecto a ter moi en conta foron as reclamacións para a apropiación tanto física como simbólica dos espazos do xacemento das comunidades da contorna. Significativos deste punto, foron tanto algunhas das intervencións realizadas nas asembleas de veciños, así como o intenso debate xerado sobre o nome elixido para o proxecto (Castelo de Lobarzán) e as diferentes propostas de denominación, en función da comunidade/ parroquia/concello da que partía a proposta.

Tras este primeiro ano de proxecto resulta fundamental promover a continuidade nas accións, na transmisión dos valores asociados co patrimonio e na súa independencia. A nivel social, é preciso reactivar mecanismos e actuacións que no ámbito político e institucional alenten as dinámicas asociativas para que sexan axentes activos no territorio e nas comunidades, cooperantes necesarios con outros actores sociais. A nivel do enclave, é preciso establecer unha estratexia de protección, tanto para a cavidade coas pinturas como do conxunto do xacemento e o subsolo, e controlar o perigo latente do espolio sistemático no xacemento, a través de educación e da sensibilización dos distintos axentes.

Non ollamos Lobarzán só como un proxecto arqueolóxico. Consideramos que este tipo de iniciativas deben de enfocarse, alén da propia investigación, en promover a activación de recursos e potencialidades para o territorio: un espazo excepcional e singular no eixo de grandes vías de comunicación tradicionais, mais tamén un territorio ameazado por diversas problemáticas, fundamentalmente a propia perda de patrimonio social, co envellecemento da poboación e a diminución drástica da poboación e o abandono dos pobos, e afectado por políticas depredadoras do territorio, especialmente do monte, sometido a acción dos lumes e necesitado de volver á busca de servizos multifuncionais²⁵.

É un territorio que reclama tarefas de xestión, que precisa construír e fixar o seu propio discurso e transmitirlo a través de pezas significativas en exposicións temporais ou permanentes, xa que se debería recoñecer o papel de todos os actores públicos e privados así como os dereitos dos grupos de cidadáns interesados en participar activamente no mantemento, xestión e desenvolvemento dos bens patrimoniais en común. Porén, para estes cambios será preciso unha mudanza no actual marco legal e normativo e avanzar dende proxectos de tipo contributivo a proxectos de tipo colaborativo. Consideramos que, na continuidade do proxecto, sería necesario o compromiso e a planificación dunha mesa de traballo entre as administracións locais (comunidades de montes e veciñanza), municipais e o tecido asociativo da comarca.

Moitos proxectos rematan frustrados pola desconfianza mutua e a falta de implicación e recoñecemento nos obxectivos comúns. Debemos entender que aquilo do que falamos non é unha loita entre axentes, senón unha cuestión de responsabilidades compartidas, de comunidade de intereses e de bens comúns. Impulsar un proxecto así non ten só como obxectivo encher as páxinas de revistas científicas, porque o que se busca é un impacto positivo nas comunidades arredor destes lugares.

Pechamos este texto cunha imaxe simbólica, a da comunidade no alto do outeiro onde se erguía o vello Castelo de Lobarzán, mirando cara a un horizonte común. Porque neste xesto de "conquista" representado sobre os restos dun castelo esquecido conmemórase a Historia, pero tamén a identidade colectiva que reivindica o seu presente e o seu futuro a través do seu pasado.

25. CABALEIRO *et al*, *A outra cara do Monte. Aproveitamentos alternativos*.

Asistentes ás andainas na torre do castelo de Lobarzán

Agradecementos

A campaña 2019 do proxecto de investigación foi financiada ao abeiro da medida 19.2 do LEADER do PDR Galicia 2014-2020.

Agradecemos a cantos colaboraron –coa súa obra ou a súa sabedoría–, apoian e se interesan polo proxecto, chegados dun e doutro lado da raia, fronteira que, se antes dividiu, agora une. A todos: moitas grazas, *bem-haja*.